

Juliane Brandt:

Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon*

„Mindenkor az Úr lebeg szemeim előtt,
az én jobbomon áll,
Ezért fogok megmaradni:
az Úr áldása fáradság nélkül tesz gazdaggá.”¹

Az idézet a református Detmold egyik favázas családi házában található. Jóllehet gyűjtőlencseként világítja meg jelenlegi workshopunk tematikáját, egyidejűleg azonban a protestáns etikát szokatlan fényben mutatja. Nyilvánvalóan a protestáns üdvözülésbizonyosság igen különböző formákban megmutatkozhatott, és keresése is nagyon sok megoldás felé fordulhatott — nem utolsósorban erről lesz szó a „munka” koncepciójának vizsgálatakor.

Jelen tanulmány a református magyarok munka-fogalmának késő 19. századi koncepciójával foglalkozik. Egyfelől az idevágó teológiai elképzelések értelmezésének hosszútávú tendenciáit és a hívők számára történt propagálását kutatom, másfelől az értelmiségiek fejtegetéseit, illetve átértékeléseit, amelyeket a késő 19. század társadalmi változásainak konkrét kihívásai iniciáltak bennük, és amely viták sokkal jobban rekonstruálhatóak, mint a nagy tömeg elképzelései és tapasztalatai.

Ezzel a rekonstruálási kísérlettel egy minden valószínűség szerint igen szövevényes fogalomtörténeti fejlődés egyik szálát próbálom megragadni, a magyar esetet, annak is a református vonalát, mint egy olyan esetet, amely összehasonlítható más európai országok fejlődésével, és amellyel már más fogalomtörténeti szintézisek foglalkoztak. Másfelől jelen kísérletet a protestantizmus-tézis háttére előtt kell szemlélnünk, amely ebben kontextusban a következő kérdést veti fel: mit értettek a magyar reformátusok munka alatt, miként értékelték a munka és eredményének viszonyát, a szorgalmas munkát és az általa elért jólétet, vagy egyéb jeleket mennyiben értelmezték az isteni kegyelem és kiválasztottság jeleként, hogyan fogták fel a munka és az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye közti viszonyt.²

Statisztikailag nézve a 19. század végén Magyarország lakosságának 1/5-e volt protestáns, ennek 2/3-a református, 1/3-a evangélikus vallású.³ Pragmatikus okokból, a

* A tanulmány a Volkswagen Alapítvány által támogatott kutatási projekt keretében készült. A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Alapítvány „A munka 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el 2000. március 2-án.

1 Detmold, Krumme Straße, favázas ház

2 Weber 1982. A különböző tudományos tradíciókban folytatott szerterágazó vitákkal kapcsolatban vö. Lehmann — Roth 1993. Weber megértő társadalom- és cselekvéseméleti tételének inaktív rekonstrukciójára Stephen Kalberg vállalkozott (Kalberg 1994); ld. még Welskopp 1997.

3 Lásd Magyar Statisztikai Évkönyv. XIX. Tab. 8, 17; Kerner 1931: 67—68, XX—XXI tábl.; Csáky 1985: 248—331. A magyar anyanyelvű lakosságban belül a protestánsok aránya 30%-os, a római katolikusoké

kutatás jelenlegi állása és az eddig feldolgozott források miatt a reformátusokra koncentrálok.⁴ Ez azért is egyszerűbb, mert a két felekezet között az itt figyelembe veendő teológiai alapvetésekben különbségek vannak. Magyarországi történetük során, a különböző hatalmi területekbe való beágyazottságuk alapján, a megélt történeti tapasztalatok, valamint az eddig felsorolt kultúrtörténeti és teológiai okok miatt divergáló kegyességi tradíciók, a két felekezet mentalitása és a dolgozat témáját képező kérdésben vallott felfogásuk tekintetében is eltérnek.⁵ (A két felekezet nyelvi összetételéről nem is beszélve.)⁶

A magyar református közösség a 19. század végén egy túlnyomóan parasztközből álló közösség volt. Legnagyobb településeik az Alföldön feküdtek, de voltak településeik az ország déli részein is.⁷ Az alföldi mezővárosok kivételével nem voltak igazán városaik, mindennapjaikat a mezőgazdaság ritmusa határozta meg, és ezeket a mindennapokat csak lassan egészítette ki a gyorsan növekvő pest—budai református közösség, egészen más szociális tapasztalatokkal, mint amelyek a „tipikusan” református területeken megszokottak voltak.

A következőkben a „munka” szó idevágó kifejezéseinek etimológiáját és a kortárs értelmezéseknek a társalgási szótárakban fennmaradt nyomait szeretném bemutatni, hogy ezzel is megpróbáljam rekonstruálni a református koncepciót. A feltárásnál imakönyvekre támaszkodom, a munkáról, a munkának az életben, illetve az elképzelt „rendben” elfoglalt szerepéről alkotott képzetét vizsgálom (Luckmann 1973: XI).⁸ Hogy feladatukat betölthessék, azaz Luckmann vallásdefiníciója alapján, hogy evilági orientációt adhassanak, — vagyis hogy a hívőknek el tudják magyarázni, mit tegyenek ebben az

---

60%-os (1900-ban: 31,72 ill. 57,33%), a nyelvcsoporthoz maradték 10%-a főleg a görög katolikus egyházhöz illetve a zsidósághoz tartozott (utóbbi 1900-ban: 6,87%, nem lebontva a kulturálisan jelentős különbségek alapján neológokra és ortodoxokra).

4 A kutatás állásához vö. Brandt 1996a. Az egyháztörténet-írás helyzetének aktuális áttekintéséhez lásd még Gergely 1999 — irodalmi adatokkal és a kutatásra vonatkozó megjegyzésekkel.

5 A továbbra is legátfogóbb áttekintés ehhez, egyháztörténeti szempontból Bucsay 1977 (I.), illetve magyarul rövidebb változatban Bucsay 1985. A 19. századhoz lásd különösen Góttas 1985: 489—595. A felekezetekhez: Bucsay: 1979 (II.) — a 19. századhoz különösen II./123—124. Kifejezetten a reformátusokhoz: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. I. A Heidelbergi Káté II. A Második Helvét Hitvallás.* 1992 — történelmi áttekintésekkel.

6 Míg a reformátusok szinte kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak, az evangélikus felekezet magyarokból, németekből és szlovákokból állt. (1900-ban: 28,56% magyar, 32,62% német, 36,73 szlovák; lásd Magyar Statisztikai Közlemények. 5. (1907): Tab. 21: A jelenlevő népesség anyanyelve; Tab. 28; vö. Góttas 1985: 489—595, 503). Az egyházi arányok egy kicsit bonyolultabbak voltak; a Magyarországon (Erdély nélkül) működő Magyarhonú Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház tagjaiból 1900-ban 33,93% magyar, 20,26% német és 43,62% szlovák volt, míg az erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, mely egy közigazgatási reform eredményeként létrejött új megyefelosztásban az egykori privilegizált szász területek végleges beolvadása után is megmaradt az erdélyi szászok önálló egyházi szervezetének, csak erdélyi szászokból, azaz német anyanyelvűekből állt. Az erdélyi evangélikus németek jó 15%-át teszik ki a magyarországi evangélikusoknak. (Az erdélyi magyar evangélikusok alkották 1886-tól a magyarországi evangélikus egyház brassói egyházmegyéjének seniorátusát.) Vö. Góttas 1985: 519—520; Mikler 1906: 473.

7 A térképeket a reformátusokhoz és az evangélikusokhoz lásd Bucsay 1977—79; valamint Brandt 1996a.

8 A társadalmi szempontú egyház-definíció még mindig megfontolandó problémájához: van Dülmén 1980: 36—59, különösen 38—39. Instrukív bepillantást ad a szociológiai meghatározások problematikájába és fejlődésükről áttekintést ad Kehrer 1988.

átmeneti életben, hogyan feleljenek meg kihívásainak, kénytelenek voltak a való élet valós kihívásairól tudomást venni. Számolniuk kellett azzal, miképpen kell a problémákat megoldani, megmagyarázni, mit kell cselekedni, bármennyire is az intellektuális elithez tartoztak a szerzők, és bármennyire is kötődtek a hagyományos tanokhoz. Egy pillantást vetve az imakönyvek téziseire és sajátosságaira, valamint a példányszámaikra, néhány következtetést megengedhetünk az olvasóknak a különböző tendenciák iránti értelmezési készségével kapcsolatban, a használat nyomairól nem is beszélve.⁹

Az ebből a forrásból származó kép kiegészítésére szeretném felvillantani a protestáns elit néhány vitájának részletét, amelyek kapcsolatban álltak a „munka” fogalmával. Egyfelől a protestantizmus-tézis magyarországi formálódásában elfoglalt helyük kérdését, ahogyan ezt a '70-es évektől a protestáns sajtóban megjelent és a különböző protestáns egyetek saját publikációi alapján, másrészt az akkori állapotok kritikus vizsgálatának szempontját, a népnevelési szempontot, hogy miként dolgozik az egyszerű nép, illetve hogyan kellene dolgoznia. Harmadrészt, a munka feltételezett szocialista koncepciójával való vitát, s abban is az elidegenedés és az individualitás elvének értelmezését.

FOGALOMTÖRTÉNET ÉS A MUNKA MODERN ÉRTELMEZÉSÉNEK FELBUKKANÁSA

Conze szócikke a munka fogalomtörténetéről a történeti alapfogalmak szótárában (Conze 1974), valamint Jürgen Kockának jelen műhelyhez fűzött vitaindítója¹⁰ kiemeli, hogy a „munka”, a mai értelemben vett „célra irányuló emberi tevékenység” mint olyan átfogó terminus, amely alá a legkülönbélebb konkrét erő kifejtések, sokrétű erőfeszítés, munkálkodás besorolható, késői történeti képződmény. A kifejezés a felvilágosodás, az erősödő nemzetgazdaságtan idején keletkezett, és régebbi koncepciókat váltott fel. Újdonság volt összefoglaló karaktere — szemben a tevékenységek korábbi egymásmellettségével, hiszen a különböző tevékenységek korábban egyenjogúságra, egyforma tiszteletre nem tarthattak igényt. Új vonás továbbá az aktív cselekvésként való értelmezés a korábbi passzív — a hétköznapi nyelvben azonban még sokáig meglévő — konnotáció ellenében, ahol a szenvedés, fáradtság, kínlódás, vesződés szinonimájaként is tovább élt.

A jelenkori magyar nyelvben a német *Arbeit* és az *arbeiten* jelentéskomplexum nem közös töről származik. Az *Arbeit* szó fordítása: munka, míg az *arbeiten* ige jelentése „dolgozni, dolgozik”. Ez a szóhasználat a „munka” derivátumával, a „munkálkodni” igével szemben honosodott meg, amely ma lexikális értelmében „szorgoskodni, tevékenykedni, hatni” jelentésű.¹¹ A kifejezések eredetében egy Conze által már leírt jelentésfejlődés érhető tetten: a magyar „munka” szó egy ma közelebről nem azonosítható szláv nyelvből ered, és az ószláv egyházi nyelvből ismert *moġa* = „szenvedés” szóra

⁹ Az imakönyvek forrásértékéről szóló vita, különösen mentalitástörténeti szempontból, valamint áttekintés a műfaj református változatáról a 19. századi Magyarországon: Brandt 1999—[2000]; Brandt 2000.

¹⁰ Vö. az azóta megjelent Kocka — Offe 2000, különösen a szerkesztők bevezetőjét (9—18) és Kockának az egyes részekhez írt további bevezetőit (*Arbeit im intertemporalen Vergleich* 9—22, *Neubestimmung der Arbeit: Bedingungen und Folgen* 265—268).

¹¹ Halász 1970/II: 463.

vezethető vissza (ezt a szótövet minden szláv nyelvben megtalálhatjuk, a szorb kivételével), létezése kb. a 12. századtól bizonyítható.¹² Hasonlóképpen a „dolgozik” ige szótöve is az ószláv nyelvre vezethető vissza, „dolog” (ma: tárgy), dúlúg, amelynek jelentése valamikor tartozás, kötelezettség volt.¹³

A munka terminus a magyar lexikonokban viszonylag későn bukkan fel, a fent említett „célra irányuló tevékenység” értelemben egészen pontosan csak a századforduló táján mutatható ki. A tudomásom szerint az első társalgási lexikon, a Wigand-féle *Közhasznú Esmeretek Tára* 1831—34-ből még nem ismeri ezt a címszót.¹⁴ A mű 1850—55-ből való folytatása, az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* viszont már szerepelteti.¹⁵ A hangsúly, ahogyan a címszó — definíció nélküli — magyarázata elkezdődik, sok mindent elárul a jelentésben rejlő „magas—alacsony” problematikáról. A legfontosabb és a felvilágosodás vívmányaként a munkából következik az igény a „polgári tiszteletre”, amely minden munkásnak az őt megillető béren túl jár. A cikk szóválasztása egyértelművé teszi azt a nehézséget, amellyel a munka általános fogalmának kezelése együtt járt. A „munka” a tőke és a szellem mellett a biztos lábakon álló gazdaság eléréséhez vezető út egyik tényezőjeként szerepel. Alapjában véve kivitelező tevékenység, a szellemi munka még nem lép a testi mellé, hanem szellemnek és tőkének egyesülnie kell a munkával, mert csak együtt tudnak hasznot hajtani. Történetileg a felvilágosodás—liberalizmus hármasa (munka — tőke — szellem) hármasság az antikvitás rabszolgamunkájától a középkor röghözkötött jobbágyain keresztül egy rendi korlátok nélküli jelenhez vezet, „mely semmi rendeket ’s külön jogosított osztályokat nem türvén, a’ munkát sem tagoló és osztályozá”.¹⁶

12 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. 1970: 976—977; Bárczi 1941: 210.

13 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 1967: 657; ld. Bárczi 1941: 52. Kimutatók a 15. századtól, „dolgozik”: a 17. századtól — A legrégebb említés: „menyel dolgodra” (1448 Jókai-Kódex; majd 1528 Székelyudvarhelyi Kódex: dolgom) erre a jelentésre utalnak: tedd a kötelességed, térj vissza a munkádhoz. Törökön a „dolgós”, mai nyelven „szorgalmas” (első említés 1470-ben, Sermones Dominicales, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 657. alapján). Igeként is előfordul a 16. századtól: „dolgozik” (1560 Györgyösi szótártörredék, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 657. alapján).

A „robot/robotmunka” kifejezés, amelyben a „munka” tő nem, vagy csak fakultatív módon fordul elő, valószínűleg osztrák vagy bajor hatás nyomán került a nyelvbe, ott jelentése: a közösségnek tartozó munka, visszavezethető az óegyházi szláv „rabota” szóra, amely rabszolgaságot, teljes rabságot jelent. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. 1976: 428. Első említés 1627 (Mny.), 1650 (uo.). Ld. Bárczi 1941: 260. Nem címszóként In: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. II. 1891)

14 *Közhasznú Esmeretek Tára*. I—VI. 1831—1834, és újabb kiadásai.

15 „A’ munka becse ’s méltósága, köszönet korunk előhaladásának, felvilágosodásának ’a nemünk rendeltetése iránt tisztuló ’s helyesebb felfogásnak, mindinkább elismertetik, ’s kétségen kívül emelkedik. Nem szükséges többé ahhoz törvény rendelete, nem alkotmányos meghatározás, hogy a’ népek azon öntudatra vergődjenek, minként mindennemű munkás, nemcsak fáradságának méltó jutalmára de polgári jelentőségére és tiszteletére is érdemes. A’ munka fontossága és méltósága tehát kérdésen felül áll, de annak a’ birtokhoz (tőke) és a’ szellemi képességhez viszonya, arányulása nincs eléggé tisztán kifejtve, és eziránti közmeggyőződés még határozottan nem alakult, még a legmíveltebb ’s polgárisultabb államokban sem.” *Ujabb Kori Ismeretek Tára*. V. 1853: Kazinczy: Pauperismus. E mű folytatásában — *Jelenkor. Politikai és társas élet encyklopaediája. Különös tekintettel a hitlapok olvasóira*. (Az *Ujabb Kori Ismeretek Tárának* folytatása) 1858 —, mivel folytatásként és aktuális kiegészítőként tervezték, a címszó nem bukkan fel újra.

16 *Ujabb Kori Ismeretek Tára*. V. 1853: 440.

Az 1862-ből származó *Ismerettár*-ban, avagy alcíme szerint *'társalgási lexikon'*-ban a munka hasonlóan csupán a mezőgazdasági munkára és a dolgok készítésére korlátozódik.¹⁷ Az *Egyetemes Magyar Enciklopédia* (1873) ezt az értelmet meghatározásként használja: „Munka alatt értjük az embernek javak előállítására irányzott tevékenységét.”¹⁸ Mindazonáltal termelési tényezőkként már nem munka, tőke és szellem kerül felsorolásra, hanem munka, tőke és föld (birtok/termőföld). A szellemi és fizikai munkát egy és ugyanazon tevékenység formáinak fogja fel. Ez a meghatározás az 1880-as években is fennmarad, majd a Révai- és Pallas-lexikonokban fizikális meghatározással kiegészülve megjelenik a munka „mint közgazdasági fogalom” — „tudatos emberi tevékenység”.¹⁹ Ezen felül kultúrtörténeti és egyetemes emberi perspektívába állítja a munkát: „Csakis számos nemzedék folytonos és haladó munkája emelheti az embert a művelődés magasabb fokára.”²⁰

A „MUNKA” KIFEJEZÉSE A REFORMÁTUS IMAKÖNYVEKBEN

Az imakönyvek interpretálhatóságára, a mindennapok világa és a speciálisan hagyományozott teológiai norma közötti köztes helyzetükre már korábban kitértem röviden. A szövegekről még azt kell megjegyezni, hogy a dualizmus alatt forgalomban levő, de az újonnan kiadott református imakönyvek között között is, számos régebbi mű volt.²¹ A legfontosabb és egyúttal legelterjedtebb, legnagyobb példányszámú — az I. világháborúig majdnem száz kiadást megélt — Szikszay *Keresztyéni tanítások* című műve, a késő 18. század puritán tradícióját képviseli. Ez az a könyv, amely a Debrecen környéki paraszti imakörökön túllépve, amelyekben a 19. századig a magyar puritanizmus műveit olvasták és ezek újrakiadásait kezdeményezték, népkönyv-

17 *Ismerettár*. VII. 1862: Munka: 488—492.

18 *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. 1873: 227.

19 *A Pallas Nagy Lexikona*. XII. 1896: 841—842; *Révai Nagy Lexikona*. XIV. 1916: 90—91.

20 *A Pallas Nagy Lexikona*. XII. 1896: 841.

21 A hívők használatára (tehát nem a hivatali kollégák és nem a szószék számára, de nem is különleges alkalmakra: csata, temetés, stb.) írt művek közül az alábbiakat vizsgáltuk. Az összeállítás és az értékelés a Ráday Gyűjtemény és a Országos Széchényi Könyvtár állománya alapján készült. A kutatás jelenlegi állása alapján nem zárható ki, hogy ez a kép még kiegészülhet, ellenben nem valószínű, hogy ez téziseink jelentős megváltoztatásával járna együtt (Lásd Brandt 1999—[2000]).

Szikszay György: Po[z]sony 1786. — ua. 97. kiadás Debrecen é.n. [1918]. (a továbbiakban idézve ua. alapján, Pest 1868.)

Szenci Fördös Lajos — Szívós Mihály: Kecskemét 1846. — 3. kiadás Pest 1867; 4. Budapest 1897.

Fördös Lajos: Kecskemét 1852. — 7. kiadás. Budapest 1894; 15. kiadás uo. 1909.

Révész Imre: Debreczen 1851; 13. kiadás Debreczen 1916.

Révész Imre: Debreczen 1859; 9. kiadás uo. é.n. [1907].

Szász Károly: Pest 1855; 8. kiadás Budapest 1908.

Dobos János: Pest 1855; 5. kiadás Budapest 1890.

Medgyes Lajos: Pest 1859.

Baksay Dániel: Debreczen 1863, kiadászám nélkül: Debreczen 1896; 2. jav. kiadás Budapest 1900.

Tompa Mihály: Pest 1867; 2. kiadás Pest 1869; [kiadászám nélkül] Pest 1871; 3. kiadás Budapest 1883; 7. Budapest 1911.

Csiky Lajos: Budapest 1884; 3. kiadás Budapest 1914; 14. kiadás Budapest é.n. [1900].

Csiky Lajos: Budapest 1900; 4. kiadás Budapest 1917.

ként terjedt el.²² Emellett számos más mű az évszázad közepén keletkezett, és az újabb kiadások azt mutatják, hogy a könyvek megtalálták az utat címzettjeikhez. A század végéig ezek mellett újabb imakönyvek is készülnek. A műveket két nagy csoportba sorolhatjuk, kevésbé teológiai kritériumok alapján, mint inkább alaphangjuk, alaphangulatuk és hangsúlyhelyezésük szerint. A konzervatív-ortodoxok, Szikszayt követve az emberi élet tranzitivitását, az élet nehézségeit és mélységeit a bűnös ember megérdemelt büntetéseként értékelik, amelyekhez alkalmazkodni kell, és amelyeket hálással el kell fogadni. Másfelől liberálisnak nevezhetők, amelyek — részben a racionalizmus és a szentimentalizmus egyértelmű utóhangjaiként — az emberi boldogságot a teremtés értelmeként fogják fel, ami a kereszténység dogmatikus alap gondolatait semmi esetre sem tagadja, a súlypontot azonban a földi élet szépségére és a boldogság lehetőségeire helyezi, sőt, részben az emberi és polgári jogok megvalósítását is a teremtés tervének részeként fogja fel.

Hogyan beszélnek ezek a művek a munkáról: hogyan dolgozzon az ember, mi a munka eredménye? Milyen kapcsolatban áll a munka a társadalmi renddel?

A fontos jellemzőket Szikszay adja meg.

I. A szó jelentését vizsgálva feltűnik, hogy nincs általános „munka”-fogalom.²³ A munka kötelességét, a kenyér megkeresését nem feltétlenül csak a munkával fejezik ki. Amikor elmagyarázzák, hogy bizonyos embereknek hogy kell élniük, akkor a foglalkozás-specifikus, rangspecifikus „kötelességeket” írják le, amelyeket mindenkinek teljesíteni kell, és amelyek Szikszaynál a keresztény emberek Isten előtti egyenlőségét figyelembe véve sem jelentenek mindenki esetében munkát. Hogy mit kell csinálnia az egyes embernek, az függ a sorsától, a rendtől, amelyhez tartozik, és — ritkább megnevezéssel — a hivatásától. Mindez az életben mindenkinek elrendeltetett, Isten által meghatározott, és tulajdonképpen megváltoztathatatlanak írják le.²⁴ Az egyes embernek e keretben kell önmagát és boldogságát megtalálnia.

Az elrendelt sors függvénye, hogy az egyénnek mit kell tennie, melyek a földi kötelességei. A földművesnek és a kézművesnek dolgoznia kell — rájuk vonatkoztatva használják a „munka”, „munkálkodás” kifejezéseket, amit tenniük kell, az megfelel a mi elképzeléseinknek a munkáról. Még a szolgáról szólva sem beszélnek „munkáról”, hanem szolgálásról. Az ő kötelessége, hogy „kész szívvel, vidámsággal és jó kedvből szolgáljon”.²⁵ Ezzel szemben a gazda, a munkaadó feladata az, hogy az olyan keresztény erények tekintetében, mint becsületesség és jó magaviselet, jó példával járjon elől; munkáról itt nem esik szó.²⁶ A nemes esete a legjobb példa arra, hogyan társul a keresztény egyenlőség mellé — puritán dörgelelemmel fűszerezve — a rangnak megfele-

22 A magyar református puritanizmus más műveit — főleg Kereszturi Pál, Szokolai István, Diószegi Kis István műveit — a 19. század első felében már csak szórványosan adták ki újra, második felében pedig már egyáltalán nem (lásd még: Csohány 1973: 96; Szigeti 1970: 205—213).

23 Vagy időspecifikusan: munkálkodás

24 pl. Szikszay 1868: II/21. 1. 429. („A földművelő.../Tanítás”): „Állapotjának alávalóságán ne tünődjen és ne nyughattatlankodjon, hanem sorsával megelégedjen, és hivatalában vidám szívvvel és szorgalmasan munkálkodjon: meggondolván hogy ő olyan állapotban és hivatalban van, a melynek Isten előtt való kedvesége legnyilvánvalóbb [...] és melynek folytatása által az emberi társaságnak nagy hasznára lehet.”

25 Szikszay 1868: II/13. 5. 378. („A szolgának...”)

26 Szikszay 1868: II/12. 6. 369—374. („A ker. gazdának...”)

lő kötelsségteljesítés — itt a virtus és a jóság számít.²⁷ (Hasonló érvényes a tisztsgviselőkre, hivatalnokokra és egyéb tiszteletben álló személyekre.)

II. A Bibliából való kiindulás alapján a munka Szikszaynál és a konzervatívoknál egyértelműen átok. Fáradságos és izzadsággal végzendő, ezért jelent, legalábbis a földműves számára, vesződséget,²⁸ amibe az embernek bele kell nyugodnia. A munkának azonban pozitív oldalai is vannak: lehetővé teszi, hogy tisztességesen keresse meg az ember a kenyerét, és visszatart a bűntől.

Éppen Szikszaynál azonban a munkának — itt most a mai, modern értelemben tekintve a fogalmat — nincs is olyan központi szerepe az emberi életben.²⁹ Összehasonlíthatatlanul fontosabb a lelki üdvösség, Isten akaratának teljesítése. Már Szikszay első mondata is erről tanúskodik az előszóban: „Két kiváltképen való nemes céljai vannak a mi életünknek; az egyik, hogy az Isten dicsősíttessék a mi általunk; a másik, hogy a mi embertársainknak használjunk...”³⁰ Az embernek többet kell törődnie az örök dolgokkal, mint a földiekkel, és ehhez Isten segítségét kell kérnie. Fontos az, amit az ember tesz, de a bűn már a gondolatnál és a helytelen akaratnál kezdődik a kötelességszerű cselekvésben — ezért a szöveg nagy része, a tanítások és az imádságok egyaránt — a helyes hozzáállással, a helyes gondolkodással foglalkozik. Az erre való törekvést a „munka” terminusával is megnevezik: „Ne engedd, hogy azt [az életemet — J. B.] a világi hiábavalóságok körül egészen eltöltsem: hanem e legyen mindenkor az én főcélom, [...] hogy az életben a te dicsőségedre lehessenek, az élet után pedig mennyországba mehessenek. Tartóztass engemet az olyan világi szorgalmatosságtól, mely miatt a te szolgálatodnak, és az én idvességemnek nagy munkáját félre vetném vagy nagy fogyatkozással folytatom.”³¹

III. A munka sikeréhez Isten áldásáért kell imádkozni.³² Ennek eredménye azonban kérdéses, sőt, Szikszaynál már az az elvárás is bűnnek számít, hogy a szorgalmas munka eredményre vezet. „Midőn pedig szorgalmatos munkálkodása után megadja a föld hasznos termését, ne tulajdonítsa azt sem érdemének, sem munkás szorgalmatosságának, hanem egyedül az Isten jóvoltának és kegyelméből való áldásnak”.³³ Éppígy a kézműves nem számíthatja be előrehaladását és keresetét saját szorgalmának és igyekezetének, és ne is várja el azokat ettől, hanem csakis Istentől.³⁴ Ehelyett a munkára vonatkoztatva is a mértéktartás, a semmiből se túl sok etikáját tanítják: a munka nem a legelső. A munka, egy bizonyos foglalkozás vagy életkör immanens normáinak megfelelően, követelmény; együttjár vele egy bizonyos életmód, egy tradicionálisan meghatározott életszínvonal. Nem a „többre” való törekvés, hanem az Isten által kiutalttal való megelégedés a keresztény erény. Bizonyos mértékben jólétért is lehet imádkozni, de csak mértékletesen, mert a gazdagság könnyen bűnhöz vezet. A szegénység ugyanakkor nem feltétlenül büntetés. Az imakönyvek olvasójának végső célja a túlvilági üdvösség legyen.

27 Szikszay 1868: II/18. 6. 411. („A nemes embernek...”) Virtus és jóság: uo. 4. pont

28 Szikszay 1868: II/21. 433. („Földművelő ember imádsága”)

29 Ez egyezik Jürgen Kockának Pannenberg megállapításaira tett utalásával, melyet a munka helyzetének bibliai értelmezésénél tett.

30 Szikszay 1868: Előjáró beszéd.

31 Szikszay 1868: I/12. 100. („... hogy Isten szakassza el őt a világtól”)

32 Szikszay 1868: I/7. 74. („... melyben [...] kér ideigvaló jókat is, de főképpen lelkieket és örökkévalókat”)

33 Szikszay 1868: II/21. 3. 430. („A földművelő embernek...”)

34 Szikszay 1868: II/20. 6. 424. („A mesterembernek...”)

Az egyes társadalmi pozíciókhoz kapcsolódó kötelességek különbözőségét, amelyeket Szikszay leír, a keresztény emberek Isten előtti egyenlősége boltozza be. Az egyes élethelyzetek hosszú sorában, amelyek részére tanításokat és imádságokat ír le, bizonyos szociális előnyöket és hátrányokat is taglal,³⁵ de ezekkel szemben ott állnak és mindenkire külön vonatkoznak a hit normái és mindenkivel szembeni általános érvényű követelményei. Az egyén helye nem földi képességeitől vagy érdemeitől függ, hanem elrendelés, amelybe bele kell nyugodni — még ha a szöveg azt sugallja is, hogy az alacsonyabb rangúak esetében ez komoly indoklásra szorul.³⁶ A szöveg kifejezetten fellép az ellen a felfogás ellen, hogy bizonyos foglalkozások erkölcsileg kétségesek — mint például az orvosé vagy a kereskedőé. Sem egyik, sem másik nem szegi meg feltétlenül Isten parancsolatát. Sokkal inkább — hasznosságukkal — megindokolja e két foglalkozás szükségességét az emberi „társaság” számára.³⁷ Még ahol az egyén látszólag saját hajlamait követi, ott is Isten hatása mutatkozik meg: az egyének választásától függően létező számos mesterség is az Ő előrelátásának újabb bizonyítéka.³⁸ Isteni döntés és általános haszon találkozik itt össze motiválóan.³⁹ Elvetésre kerülnek viszont bizonyos haszontalannak ítélt „csalárd mesterségek”, „a melyek által úgy keresi valaki a maga élelmét, hogy azzal az emberi társaságnak semmi hasznára nincsen, minéműek a komédiások, szemfényvesztő játékosok, kötelen járók sat.”⁴⁰

Szinte minden imakönyvön végigvonul a munkának ez a szűk értelmezése: az alacsony, testi munkára való vonatkoztatása, valaminek a csinálására és előállítására, kézzel és az arc verejtékével. Eszerint a munka kenyérkereset mindazok számára, akik Istennek hálával tartoznak, hogy ők és hozzátartozóik legalább így megkereshetik a megélhetésükre valót. A kemény munka visszatart a büntől, de ritkán és sosem szükségyszerűen vezet a napi betevő falathoz. Ebbe az értelmezésbe tartozik még a rangfüggetlen kötelességteljesítés koncepciója is, amelyet Isten megkövetel a jó keresztény egyéb kötelességei mellett. A konzervatív irányzatban különösen tisztán látható mindez.

A munka, munkálkodás szó Révész Bálintnál is csak a kézművesekre és a földművesekre vonatkoztatva bukkan fel — a juhásznál, a kereskedőnél, a cselédnél nem: „Én szolgálai állapotra hívtam, ebben kell forgolódnom” — mondhatja a cseléddel.⁴¹ A juhász sem dolgozik, életét speciális állapotként írja le: távol az emberi társadalomtól, az időjárás nehézségeinek, a természet ritmusának kitéve.⁴² Dobos általánosítva beszél arról, hogy minden napnak meg van „a maga terhe és szorgalmatossága”.⁴³

35 Szikszay a hatalmi pozíciókat és a foglalkozásokat az imádkozó ember különböző „állapotaiként” tárgyalja, mely keveredik családi állapot és életkor alapjani pozíciókkal, többé-kevésbé hierarchikus rendben fentről lefelé elrendezve (Részletesebben ld. Brandt 1999—2000).

36 Ld. főleg Szikszay 1868: II/13.: „A szolgálának...”, ezzel szemben Szikszay 1868: II/18. („A nemes embernek...”), 409—411.

37 Szikszay 1868: II/19. 415—416. („A kereskedőnek...”); ld. II/16. („Az orvos doktornak és borbélynak...”)

38 Szikszay 1868: II/20. 422. („A mesterembernek...”)

39 Ld. főleg: Szikszay 1868: II/21. 429. („A földművelőnek...”)

40 Szikszay 1868: II/20. 422—423. („A mesterembernek...”)

41 Révész 1907: 229.

42 Révész 1907: 220—223. („Pásztor-ember”)

43 Dobos 1890: 19. („Reggeli ima”)

Változás leginkább a munkára vonatkoztatott mértéktartás etikájában figyelhető meg, amely a későbbi rövidebb művekben az isteni döntések és az elrendeltek minden nehézségük ellenére való elfogadásának hangsúlyosságával szemben háttérbe szorul. Az idő rövidegére és a munka sokaságára,⁴⁴ csakúgy a kézműves munkája és Jézus helyzete mint egy ács fia között tett hasonlatok újak.⁴⁵ A hasonlatot követi a kereszt-halállal elvégzett „megváltás munkája”, amelyben a halálveríték a földműves munka közbeni verítékezését idézi fel.⁴⁶

Az Isten által mindenkinek elrendelt, általános és speciális munkáról általános filozófiát csak a konzervatív irány egy aránylag fiatal művében találunk: Csiky *Hit, remény, szeretet* című könyvében — amely Szikszayé után a legtöbb kiadást érte el a legrövidebb idő alatt. Csiky bevallotta egy német pietista mű alapján dolgozott,⁴⁷ és a figyelmesebb vizsgálat során általános munkafogalmáról kiderül, hogy azt a „konkrét feladat, kötelesség” jelentés fedi le.⁴⁸

Szikszayhoz hasonlóan, az erőfeszítés és a teljesítmény az ortodox irányzat szerzőinél is pozíciófüggő kötelesség, az életben való elhelyezkedés azonban eleve elrendelt. Feltűnő, hogy egyik irányzatnál sem „modernizálták” az évszázad folyamán az imakönyvek által tárgyalt társadalmi pozíciók skáláját, azaz nem egészítették ki új csoportmegjelölésekkel. Épp ellenkezőleg, a sávzélesség csökkenését lehet megfigyelni, fokozatos korlátozódást az alsóbb rétegekre, különösen a nehéz élethelyzetekre, mintha ezek külön magyarázatot igényelnének.⁴⁹ Az elrendelt sorsot egyszerűen vagy Isten akaratával magyarázzák, mint Dobos, vagy azzal, hogy egy pozíció egymást kiegészítő tevékenységi területek sokféleségében helyezkedik el, amiben Isten bölcs előrelátása mutatkozik meg, mint pl. Révésznél,⁵⁰ s ezt minden esetben hálásan el kell fogadni és nem szabad megkérdőjelezni. Csikynél a kölcsönösség összekapcsolódik a társadalmi aspirációk elvetésével: „Ugyan mi lenne a világból, ha minden ember tudós, avagy

44 Dobos 1890: 30. („Kézművesek, földművesek számára”) Figyelembe kell venni, hogy ez az utalás nem mindenkinek, hanem csakis ennek a két csoportnak szolgál útmutatásul.

45 Dobos 1890: 39—41, itt 40. („Nehéz munkával élő emberé”)

46 Dobos 1890: 40—41.

47 Csiky 1884. Csiky egyike volt a magyar belmisszió úttörőinek. Közvetlen inspirációjául Johann Friedrich Starck *Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen* című műve szolgált a 18. század végéről, amely Csiky idejében 57 kiadást élt meg, és amelyet ő céljai érdekében nagymértékben átdolgozott. (További imákat Habermann *Christliche Morgen- und Abendgebete* című művéből merített, saját közlése szerint. Szikszay csak közvetetten tartozott forrásai közé.) (Csiky 1884: Előszó). Ebben a recepciófolyamatban az itt tárgyalt munkafogalom kívül különösen érdekes, hogy ezáltal a pietizmus specifikus egyházértelmezésű közvetítő irányzatának egy képviselője jelentős forrásul szolgált a pietikus behatású magyar református megújulási mozgalom egy sikeres műve számára (lásd RGG VI: 336).

48 Ld. főleg Csiky 1914: 259—265. („Az emberi hivatásról”). Az egyes foglalkozás-csoportok tárgyalása során a „dolgozik”, illetve „munka” szavakat használja a kézművesnél és a földművesnél, a napszámossal és a szolgánál viszont nem. Az utóbbiak tevékenységét Csiky messzemenőig a „szolgál” és „szolgálat” szavakkal írja le (kivételek: 285, „mindennapi munka”/napszám), a napszám feladata „kötelességet” tenni urának”.

49 Dobosnál, de Fördösnél is, utóbbi művét összességében a liberális irányzathoz tartozónak tekinthetjük, amely a szélesebb néprétegek felé irányul — pl. már csak szolgák vannak, urak nincsenek. Az élethelyzetekről Szikszay spektruma a legrészletesebb. Messzemenőig megmaradnak a családi élet pozíciói. A fejlődésről és az egyes skálákról részletesebben lásd Brandt 1999—[2000] és 2000.

50 Révész 1859: 265.

gazdag, avagy szegény lenne?! [...] A gazdag kenyeret ad a szegénynek; a szegény meg keze munkájával segíti ezért a gazdagot.”⁵¹ A végső érv a legkülönbözőbb élethelyzetek esetében is továbbra is a bennük való helytállással kiérdemelhető lelki üdvösség.⁵²

A liberális irányzat szerzői kiszorítják az érvelésből a munka összekapcsolását annak eredményével. Fördös kézművese pl. imádkozik némi sikerért, de nem gondolkodik el azon, hogyan érhetné el azt — saját erejéből, vagy Isten áldása által.⁵³ Tompánál a kert méhei szolgálnak példaként a szakadatlan, szorgos munkára, amelynek eredménye ugyanakkor, ellentétben az Istennek tetsző fáradozással, nem érdekes, nem emiatt kell dolgozni.⁵⁴ Ez a megközelítés részben a művek megváltozott célcsoportjával van összefüggésben. Az időjárás miatt elpusztult termés, az eső előre nem látható mennyisége stb. miatt, a szorgos munka eredményének elmaradása a konzervatívoknál viszonylag nagy helyet foglal el, ugyanakkor a hölgyek, s a tanult rétegek számára készült számos liberális műben az agrárvilággal együtt ezek is eltűntek az érvelésből. A szerzők némelyike ehelyett a szegénységet és a vele való helyes bánásmódot taglalja, és kihangsúlyozzák a felesleg legalábbis egy részének szétosztási kötelezettségét. A gazdasági kockázat, a gazdagok elszegényedése nem Isten büntetéseként jelenik meg, hanem a sors általános forgandósága alapján lehetőségként, amely az embert — már csak józan belátásból, a kölcsönösség gondolatából kiindulva is — keresztény felebaráti szeretetre kellene, hogy sarkallja.

Kivételesnek tekinthető Baksay Dániel műve, amely mint egy lexikon, fejezetenként címszavakba van rendezve, és a *Munkásságot*, munkát (ill. a tevékenységet) az első címszavak között tárgyalja.⁵⁵ Jelentős hangsúlyeltolódásokat figyelhetünk meg, az érvelés elválik a bibliai vonatkozásoktól és áthelyeződik az egészséges emberi értelem számára felfogható belátásokra. Aki nem dolgozik, ne is egyék, ez az első — bibliaiként feltüntetett — alapelv.⁵⁶ Minden halandó dolgozzon, mert a szorgalom és a fáradozás jutalma az elégedettség.⁵⁷ A munka jelentős eleme az ember életének, mert általa megfordítható a sors, a szerencsétlen állapot megváltoztatható, jobbá tehető.⁵⁸ Végül azt is kiemeli, hogy aki dolgozik, az ezzel egy időben nem követhet el bűnt.⁵⁹ Az első érv azonban a munka szükségessége, előnyös volta és célszerűsége, a tevékenység kölcsönös hasznossága a munkamegosztáson alapuló társadalmon belül. „Hatalmas teremtője sorsának az ember. Ő ész és ipar által képes medréből kiszorítani a tengert, kimozdítani nyugvó ágyaikból a hegyeket; mint valami földi istennek [sic!], enged munkálkodó keze hatalmának minden. — Dolgozz hát halandó! ne bánd, ha hull orczádról, fásasztó munkában verejtéked: mert előhaladással jutalmaztat az téged.”⁶⁰ „Ipar, ernyedetlen, kitartó ipar és munkásság, gazdálkodásunkban, szeretett Olvasók!

51 Csiky 1884: 264—265.

52 Csiky 1884: 265.

53 Fördös 1905: 213—215, 214. („Iparos imádsága”); vö., 119—121, főleg 120—121. („Meglelt idejű imádsága”)

54 Tompa 1869: 109—120. („A kertben”)

55 Baksay 1900: 51—57. („Munkásság”) (A fordításához ld. Halász 1970: II. 465.)

56 Baksay 1900: 51.

57 Baksay 1900: 51, vö. 52. a paraszt/földműves példájával.

58 Baksay 1900: 53.

59 Baksay 1900: 53—54.

60 Baksay 1900: 53.

csak így fog felvirágozni hajlékainkban a jólét és megelégedés s hazánkknak égi kegyvel elhalmozott téerein a nemzeti nagyság és dicsőség!”⁶¹ (Ez a bekezdés ugyanakkor kivéltelt képez; újabb kiadások nem is követték.)

A liberális irányzat szerzőinél, mint már megjegyeztük, szintén szűkül a tárgyalt élethelyzetek és szociális pozíciók skálája. Különösen Baksaynál feltűnő, hogy az érvelésben az egyes foglalkozások kölcsönös hasznosságát és reciprocitását hangsúlyozza, amit ugyanakkor, bár más magyarázatokkal szemben kevésbé hosszan taglalva, de már Szikszaynál is megtalálhattunk. Baksaynál találjuk meg az ez e csoportban lévő hivatások legkimerítőbb tárgyalását. Éppen ott, ahol a polgári egyenlőség a teremtés tervének immanens részeként jelenik meg, sajnos nem térnek ki a munka vagy a hivatás-specifikus kötelességteljesítés problémájára.⁶² Más művekben éppen ezek az idevágó, a speciális esetekre történő kitételek hiányoznak, valószínűleg azért, mert a címzettek a tanult rétegek férjük helyzetéhez kötött hölgyei voltak.

Az imakönyvek munkáról alkotott megfogalmazásai egyrészt a szűk, fizikai és egyúttal alacsony tevékenységre vonatkozó munkafogalom megmaradását mutatják, s továbbra is a keresztény-református munkaértelmezést követik. A munka weberi megközelítése, amelyben az „ő” puritán emberei által végbevitt értelmezés által a munka, munkálkodás, gazdagság és siker a folytonos evilági-aszkétikus erőfeszítés eredményeként jelenik meg; vagy a kiválasztottság jele, hogy a kálvini tanítás bizonytalanságán túl magunk számára megtaláljuk a bizonyosságot — mindez Magyarországon nem jutott érvényre.⁶³ Az egyedül isteni áldásnak köszönhető, „fáradság nélkül” elért személyes jólét felőli bizonyosság, amelyet a bevezetőben idézett felirat fejez ki, szintén

61 Baksay 1900: 475—484, 484. („Szántóvető”)

62 Medgyes 1855: főleg 45—47. („Az ember boldogságra teremtett”), 52—54. („A társas életre vonatkozólag”), 64—65. („rendeltetésük nemes volta”)

63 Az utalás Weber *Protestáns etikájának* egy részére nem jelenti tézisének összefoglalását vagy interpretációját. Az adott kontextusban csupán az érdekel bennünket, hogy a magyar református felekezetenél, elsősorban a vizsgált források corpusában a munkának milyen felfogását, milyen szociális kontextusát és eredményét rekonstruálhatjuk. Az újabb kutatások kimutatták Weber *Protestáns etika* című művének kontextus-kötöttségét, érvelési pozícióját az egykorú vitákban, de teológiai forrásai különlegességét, mint ahogy teológiatörténeti informátorai sajátosságát is (vö. Weber 1982; utóbbihoz főleg Graf 1993). A protestáns teológia történetén belül többek között Weber teológiai adatközlőinek relevanciáját problematizálják, elsősorban Baxter helyét. Az evilági aszkézisnek és tevékenységnek dogmatikai motívációiból, azaz a predesztináció gondolatából történő levezetése és az ebből eredő, az üdvözülés bizonytalansága miatti hajtóerő egyes kutatók szerint teológiatörténetileg tarthatatlan, a jólét által a kiválasztottságra való visszakövetkeztetés tényleges elterjedését szkeptikus szemlélik; mások éppen a puritán érvelések kontextus-kötöttségére utalnak (vö. pl. MacKinnon 1993: 211—244; ezzel szemben Zaret 1993: 245—272). Mindenesetre a tömegforrások alapján mindenképpen lehet bizonyítékokat találni egy meggyőződés széleskörű elterjedésére, ha nem is a predesztináció eredményéről, de az isteni gondviselés (providence) hatásáról az egyéni esetben, dicsérő és büntető szándékkal (von Greyerz 1993: 273—282). Továbbá olyan irányzatokat, amelyek hasonlítanak a Weber által elsősorban a puritán protestantizmusra jellemzőnek tartott evilági aszkézisre, a Tridentium utáni katolicizmusban is megfigyelhetünk (vö. Benedict 1993: 305—326). Legutóbbi megfigyelés korántsem új keletű. Magyarázatához komplex társadalomtörténeti feltételekre utalhatunk, amelyek a 17. század általános válsága hatására az életvezetés ilyen elveit életrehívta és támogatta. A szűkebb angol kontextusban Baxter és környezetének tanításai csak akkor jelentettek az angol puritanizmuson belül specifikus fejlődési fokozatot, miután a „Revolution of the Saints” a belé vetett vallási—spirituális reményeket nem váltotta be, és az irányzat követői a gazdaság tevékenységi területére látták magukat visszaszorítva. (Így főleg Lehmann 1980:

nem található meg körükben.⁶⁴ (Benyomásaim alapján a lelki üdvösség, és nem a személyes kiválasztottság az a szempont, amely körül az imakönyvek megfontolásai köröznnek. A kiválasztottság gondolata a magyar—református kontextusban inkább úgy tűnik, hogy a nemzeti meghatározottság szintjére transzponálódik — amit a millenniumi prédikációk elemzése is nyilvánvalóvá tesz.)⁶⁵

Az, hogy ez a fordulat nem megy végbe, vagyis hogy a reformátusok a II. Helvét Hitvallás kijelentéseinél maradnak, amely ennél a pontnál szigorúan a kevesek kiválasztottsága mellett érvel, ugyanakkor mindenkit reménykedésre utasít⁶⁶ — tulajdonképpen csak konzekvens és tiszta református tanítás. Az, hogy a jelentésváltozás nem megy végbe — habár a puritán gondolatvilágot importálják⁶⁷ —, minden bizonnyal összefügg a magyar puritánok összetételével, akik nem a kézművesek köréből származtak, hanem kiemelkedő képviselőik elsősorban nemesi értelmiségiek és katonák voltak.⁶⁸ Molnár Attila vizsgálata szerint a súlypont az ajánlott életvitelben ezáltal az intenzív jámborságra, imádságra, lelkiismeret-vizsgálatra helyeződött a munkában megtalálható evilági aszkézissel szemben. A puritánok ugyanakkor vitathatatlan jelentőségük ellenére a magyar kálvinizmus egyházszervezetének fejlődése, valamint annak teológiája és jámborsági formái szempontjából csak kis csoportot képeztek az egész hitvalláson belül, amelynek maradandó hatásai mélyebb vizsgálatra szorulnak (Balogh 1999: 47—56). Ráadásul a reformátusok a 19. században is elsősorban a mezőgazdasággal álltak kapcsolatban, és a földművelés tapasztalati világa minden bizonnyal hatással volt a munka és eredménye közti összefüggés értelmezésére, még akkor is, amikor a szerzők a mezőgazdaságon kívüli munkáról beszélnek. Ez természetes, hiszen a szövegek azokról a normákról és viszontagságokról adnak hírt, amelyeket az élet számukra jelent. Hogy hogyan dolgoztak valójában, hogyan értelmezték az egy-

---

főleg az *Aus Not und Angst zur Leistung* c. fejezet 144—151.) A reformáció után az európai keresztény egyházak fejlődésében lévő strukturális párhuzamokat, egészen tanításaik egyes aspektusáig, a „felekezeti tézis” helyezi nagyobb összefüggésbe (vö. az összefoglalókat a kutatás jelenlegi állásáról: Hasi 1989; Schmidt 1992 — további irodalmakkal. A felekezeti kritikus szemlélete mint „paradigma”: Schorn-Schütte 1999.) Az itt csak vázlatosan ismertetett ellenvetések fényében a weberi érvelés egyes vonalai problematikusak; a mű heurisztikus ösztönzése azonban megmarad, ahogy éppígy a konkrét munkaetikákra vonatkozó kérdés is az egyes felekezetekben specifikus történelmi körülmények között, akárcsak az esetleg belőlük eredő következmények a kapitalizmus világával való érintkezésükre.

64 A „munka” és a „fáradtság” szinonimitásával kapcsolatban bibliai-keresztény összefüggésben Conze írása mellett a Bibliára vonatkozó konkordanciákra is utalnunk kell (Pl.: *Taschenkonkordanz zur Lutherbibel* 1984: 44. — „Arbeit/s.a. Mühsal”, „arbeiten/s.a. mühen” [„munka/lásd még fáradtság”, „dolgozni/lásd még fáradozni”])

65 Vö. Brandt 1999. A vallásos kiválasztottsági elképzelések politikai térbe való transzponálásáról lásd Hutchinson — Lehmann 1994.

66 Vö. főleg X. pont, „Die göttliche Vorherbestimmung und die Erwählung der Heiligen”. (Vö. *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai* (6. megj.), ill. *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirchen*. 1903; vagy Bullinger 1938.

67 A magyar puritánokról általában vö. Bucsay 1977/I. Egy újabb eszmetörténeti tanulmány, amelyik ugyanakkor történelmi részében régebbi irodalomra nyúl vissza: Molnár 1994. A magyar puritanizmus történetéhez ld. főleg Makkai 1952; Révész 1948; Trócsányi 1944; Zoványi 1911, valamint egyháztörténeti áttekintések, főleg Zsilinszky 1907 és Pokoly 1905/IV.

68 Ehhez Molnár 1994: főleg 92—128 és 139—148.

ház tagjai a „munkát”, az ezáltal nincs lefedve. A hivatástól, tulajdontól, egy közösség rendi jogállásától, területi elhelyezkedésétől, természetes feltételektől stb. függően nagy különbségek mutatkozhattak. Úgy vélem azonban, hogy legalábbis párhuzamokat állíthatunk fel Szikszay mértéktartási etikájáról a munkában és a néprajzkutatók által kimutatott paraszti elképzelésekről a munka mértékét illetően, a mennyiségekről és arányokról, amelyeket a tapasztalat és egy közösség hagyományozott normái definiáltak (Fél — Hofer 1997: főleg IV. „Munka” 144—158; uő. 1972).

MUNKA A PROTESTÁNS ÉRTELMISÉGI DISKURZUSBAN

A munka fent vázolt koncepciójával párhuzamosan az imakönyvek „hosszú időtartamú” vizsgálata során találhatunk időnként olyan gondolatokat és vitákat, amelyekben református értelmiségiek nyilatkoznak a munkáról, s elsősorban arról, hogyan dolgozik a nép, és hogyan kellene dolgoznia.

A protestantizmus-tézis magyarországi megfogalmazódásában a munka nem játszik különösebb szerepet. Egy a protestantizmus kulturális érdemeivel kapcsolatos tézisről van szó, amely végül a fejlődés motorjának és közvetítőjének szerepébe torokollott. A '70-es években még a kultúr-protestantizmus köreiben is inkább csak visszafogottan beszéltek a protestantizmus és fejlődés közötti immanens összefüggés tézisé-ről, illetve ezt csak a szellemi területre vonatkoztatták.⁶⁹ Később azonban felbukkant a protestáns országok haladásáról szóló tézis is. A '90-es években végül ez az érvelési komplexum a protestantizmus nemzeti szerepéről és érdemeiről a nemzetnek az emberiség fejlődésében való részvételében mind teológusok, mind világiak nyilatkozataiban teljes kifejtésre került.⁷⁰

Központi érve ezeknek a vallásos—dogmatikus magon túlnyúló elgondolásoknak, hogy a protestantizmus a tulajdonképpeni kereszténység megőrzésén túl a nemzet és a magyarság túlélését biztosította. A nyelvvel együtt a nemzetet is megőrizte, küzdelme a szellemi szabadságért összekapcsolódott a politikai szabadságért és nemzeti függetlenségért vívott küzdelemmel, és így biztosította a nemzet túlélését. Ebben az értelemben ez a tulajdonképpeni nemzeti egyház. Végezetül a protestantizmusnak egyre inkább kulturális missziót tulajdonítanak. Szerintük a nyugati civilizációt a protestantizmus közvetítette az ország számára, így jelentős kultúrahordozónak tekinthető. Ezt a jelentéskomplexumot idővel egyre jobban kiépítik. Míg a teológusok a történelmi eseményeket nyomatékosan üdvtörténetileg is értelmezik és osztályozzák, addig más értelmiségiek, a prédikáció műfaji követelményein és az istentisztelet keretein kívül, még nyomatékosabban kiemelik a kulturális misszió érvét. A Millennium idején a református főiskolákon tartott prédikációk és beszédek részletesen illusztrálják ezt a tézist. Ugyanakkor — „Árpád nyelvének”, a régi alkotmánynak, a szabadságnak a megőrzésében, mivel csak az ellenreformáció és a török elleni küzdelem vezetett a

69 Vö. főleg *A Magyarországi Protestáns Egyház Évkönyve*. 1871, 1872, 1876, vagy az egyet újságja (*Egyházi Reform*, 1. évf. 1871 — 6. évf. 1876); valamint a kortárs protestáns sajtó, főleg *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. A Protestáns Egyházról általában: Bucsay 1979 (II).

70 Szövegpéldák vö. Brandt 1999a valamint 1999b.

mostani viszonylagos stagnáláshoz — a munka alig játszik szerepet. Pont úgy, mint — az ilyen alkalmakkor sokat idézett — hazafias költészetben, ahol sok vér folyik és sokan meghalnak, de munka nem nagyon folyik.⁷¹ Van, amikor még a prédikációk is úgy akarják elmagyarázni a hazaszeretetet, hogy a munka azoknak a hozzájárulása, akik se katonai, se tudományos dicsőséget nem tudnak szerezni.⁷² „[...] a legutolsó napszám-robotmunkája is egy-egy tényező a közjólétre”, szaladt ki 50 évvel a jobbagység felszámolása után egy prédikátor száján.⁷³ Véleményem szerint a magyar protestantizmus-tézis nem helyez akkora súlyt a munka fontosságára.

Sokkal nagyobb jelentőséggel bír a munka a népnevelők, a liberális teológia és a felvilágosult népnevelés — a kilencvenes években azonban megtörő, pontosabban: kihaló — azon irányzata számára, amelynek egyik képviselője, a hódmezővásárhelyi Szeremlei Sámuel lelkész. Az ő műve a *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*, amit a Protestáns Egylet díjazott.⁷⁴ Kritikus szemmel nézi a nép munkamorálját — és minden bizonnyal az egyházához tartozókat is, hiszen mindenkiért felelősnek érzi magát.⁷⁵ A népben nincs tetterő, kedv a cselekvéshez, kitartás a munkában. Mindezt a középosztály rossz példájára, amely a nagy tömeg előtt költekezőnek és lustának mutatkozik,⁷⁶ és elsősorban a természeti adottságokra lehet visszavezetni. A téli munkaszünet miatt a kitartást és a szorgosságot nem lehet folyamatosan gyakorolni és ösztönné tenni.⁷⁷ A talaj gazdagsága lustasághoz vezet. A szántóföld, s mellette a végtelen területeken elterülő erdő és mocsár majdhogynem ingyen megadnak mindent, amire csak szükség van. Évi 5—6 hét aratás, és megvan egész évre a kenyér, „úgy hogy a folytonos munkálkodás és szorgalmatoskodás, s a szellemi erőnek kifejtése valóban feleslegessé vált”.⁷⁸ Szeremlei megoldása a „tudás” terjesztése, melynek célja az egyház tanainak és normáinak eredményesebb közvetítése, de mindenekelőtt az ország felvirágoztatása és lakóinak a munka által biztossá tett élethez való elvezetése.⁷⁹

A liberális népnevelésnek ez az irányzata azonban kb. 20 évvel később megszakad. Az egyéni életvezetés befolyásolása — vagy az erről való elmélkedés — a továbbiakban az egyházközelet helyett a keresztény normák érvényesítésére koncentrál, a társadalomnak a kereszténységhez való visszavezetését tekinti célnak a belmisszió keretében, német példaképek alapján.⁸⁰ (Ami ugyanakkor ismét azt is jelenti, hogy a diakonus-munka, a belső misszió „munkásának” modellje stb. az aktívak kisebb körén belüli recepció által van jelen.)

A református értelmiségiek között is szóba kerül — ugyancsak mint mellékes probléma — a „munkáskérdés” és a „szocializmus” körüli vita. Az erről szóló viták hamar

71 Vö. főleg Kölcsey Ferenc: Himnusz; Vörösmarty Mihály: Szózat. Előbbi, elsősorban ünnepélyes zárásként, a református istentiszteletbe is bekerült, a szöveg megtalálható az énekeskönyvben is.

72 Vö. prédikációk a „hazaszeretet” témában, példák: Brandt 1999a; valamint Brandt 1996b.

73 Fejes György: A hazaszeretet, *Protestáns Pap* (17.) 1896/5. 185—192. itt 188.

74 Szeremlei 1874.

75 Szeremlei 1874: összefoglalva főleg: 84, vö. pl. 17.

76 Szeremlei 1874: 17.

77 Szeremlei 1874: 84.

78 Szeremlei 1874: 86.

79 Szeremlei 1874: 86. és tovább a végéig, főleg 86—97, 112—113.

80 Vö. Bucsay 1979 (II); Brandt 1996a.

a belmisszió koncepciójához vezetnek. A mi összefüggésünkben érdekes, hogy az elidegenített munkát nem a gyárak, a gépi munka, az elővárosok életének realitásán keresztül tárgyalják — amelyekben ráadásul a budapesti református egyház nem is igazán tudott áttekintést szerezni tagságáról, mivel azok el- majd újra visszaköltöztek. A tulajdonképpeni szegénység a református értelmiségiek vitáiban, főként egyházi emberek között, nem is a gyári munkás helyzetét jelenti, hanem egy tradicionális, iparosodás előtti, időn túli ínséget. Az elidegenített munka a 19. századi magyar irodalom egyik képében válik különösen megfoghatóvá — Madách *Az ember tragédiájának* falanszter jelenetében.⁸¹ A jelenet főszereplője Michelangelo, akinek a munkamegosztás következményeként széklábakat kell faragnia, pedig szívesen megvalósítaná az ötleteit, és már nagyon szeretne egyszer valami mást is csinálni, ám ezt megtiltják neki. Az emberi tehetségnek ez az elpazarlása — a keresztény erkölcs és környölet nyilvánvaló kihívása mellett — a szocializmusból kiinduló fenyegetést is mutatja.⁸² (Tegyük hozzá: a szocializmus-vitát és a munkáskérdést nem szabad csupán erre redukálni. A vita gondolatisága ennél sokkal gazdagabb, főleg a kilencvenes években. De az elidegenített munka ez irányból jobban megragadható.)

Dolgozatunk utolsó hangsúlyos pontja az első világháború előtt kerül a vitába. Mivel az ország gazdasági fejlődése számos kívánnivalót hagy maga után, az iskolákban nem csak formális képzést kellene nyújtani, hanem több gazdasági ismeretet is. A *Protestáns Szemle*, a kortárs magyar protestantizmus elméleti fórumának egyik szerzője dolgozatában viszonylag széles spektrumát fejt ki a követeléseknek és a kívánatos változásoknak.⁸³ Az iskolának mindenekelőtt, ami érdekes, formális képzést kellene nyújtania, és a munka tiszteletére, a testi munka tiszteletére kellene nevelnie. Jelenleg általános az egyetértés abban, hogy a középiskolai oktatásból hiányzik „az akarat képzése, a munkára való nevelés”. Ez azt eredményezi, hogy a „legtöbb tanuló a középiskola elvégzése után nem az alapos munkát, hanem a lehetőleg kevés munkát tartja feladatának, bármely pályára lép”. Ennek fényében kifejezetten károsnak mutatkozik a fizikai munka, a kézügyesség és a gyakorlati tudások oktatásának törlése a tanításból. Pedig ez, a munkára való nevelés, „megtanítaná az ifjakat a munka megbecsülésére”. „Így nem tartaná a középiskolát végzett tanuló szégyennek a munkát, s ha viszonyai úgy alakulnak, hozzáfog a testi munkához, amely megélhetését biztosítja, sőt hasznosabb tagjává teszi a társadalomnak, mint tették volna tanulmányai. A szellemi proletárok számát ez volna képes kevésbíteni” (Barcsa 1910: 193).

81 Madách Imre: *Az ember tragédiája* (1859—60)

82 Csiky 1893: 434—457, főleg 454—455. Madách szavaival: „Nincsen itt élet, nincs egyéniség,/mely mestere-n túljárna, semmi műben.” (id. 455) Minden rendezett, sehol egy kihívás, és, ami a tudományhívó 19. század számára a jelek szerint külön kiemelendő: még a tudomány is csak csalódást okoz, „unalmas gyermekiskolának” mutatkozik (Madách nyomán, uo. 455). Mi maradna, ha a világ csak falánk filiszteusokból állna. „A phalanszterben nem volna helye a jótékonyságnak, a részvétnek, környöletnek, az irlalmasságnak és annyi szép erénynek; a hibátlanság és tökély, melyet az elmélet hirdetői kilátásba helyeztek, fölössé tenné magát a vallást és a hitet is. És hová lenne a költészet, a művészet, meg mind az a tudomány, mely a közönséges napi haszon kamatainak számítgatása nélkül magáért az igazságért keresi az igazságot, hová lenne ebben a prózai, fakó, a küzdelem diadalának gyönyörét nem ismerő, nagyevő, önelégült philisztertársadalomban [...]?” (uo. 455)

83 Barcsa 1910: 191—197.

Még ha nem is zárhatjuk ki, hogy itt a piac telítettsége miatt valamely szakmai réteget vagy egyáltalán az értelmiségi hivatásokat szerették volna elzárni a tolongók elől — az állami szolgálat már egy ideje expandált és nemzetközi tekintetben is jelentős hányadát használta fel az állami bevételeknek — akkor is egyértelműen komoly problémáról volt szó. Figyelemreméltó, hogy a szaklapban, ahol a cikk megjelent, nem követte vita Barcsa észrevételeit.

A munka koncepcióját tekintve tehát megkülönböztethetjük az imakönyvek diskurzusát és a protestáns értelmiségi elit vitáját. Az egyik központjában az Istennek tetsző élet és a lelki üdvösség áll. A másik a haladás és a szabadság körül sűrűsödik, a szülőföld tehetséges szülöttjeinek hasznot hozó alkalmazása körül — és ebből a szemzőből vonatkoztat a munkára. A kettő között terül el a mindennapok világa, a református egyházközösség tagjainak tapasztalati világa, ahol a munka az évszakonként váltakozó ritmusban sokszor vesződséget és fáradtságot jelentett, a mezőgazdasági munka, melyet a tradíció szabályai irányítottak, vagy a gyári munka, a napszámosmunka az építkezéseken, és főként a terjeszkedő főváros külvárosaiban. Utóbbi világa nemcsak, hogy nem került be egyik vizsgált diskurzusba sem, de a presbitérium jegyzőkönyveinek tanúsága szerint lakói sem találták meg az utat az egyházhoz, illetve annak irataiba.⁸⁴

Fordította: Bolla Eszter

FORRÁSOK

- Ráday Gyűjtemény: Jegyzőkönyve a budapesti ev. református Egyháztanácsnak, 1864—1873, 1880—1883, 1884—1888.
- Karner Károly 1931: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Debrecen 67—68. XX—XXI. tábl.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1910. Új folyam, XIX. Szerk. és kiadja a Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest 1912.
- Magyar Statisztikai Közlemények 5. 1907: *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Budapest
- Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest
- Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Kiadja a Szent István Társulat. 11. Bp. 1873.
- Halász Előd 1970: *Magyar-német szótár*. II. Budapest
- Ismeretár. (Conversatio-Lexikon.) Nélkülözhetetlen segédkönyv, mely a történelem, természet s egyéb tudományok és művészet köréből lehetőleg minél több érdekes tárgyat és egyéniséget betűsorozatos rendben megismertet*. VII. Pest, 1862.
- Jelenkor. Politikai és társas élet encyclopaediája. Különös tekintettel a hírlapok olvasóira*. (Az „Ujabb kori ismeretek tárának” folytatása), Pest 1858.
- Közhasznú Esmeretek Tára. A Conversatio-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. I—VI. Pest, 1831—1834. és újabb kiadásai.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I—III. 1970—1976. Budapest
- Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. II. 1891.
- A Pallas Nagy Lexikona*. XII. Budapest 1896
- Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XIV. Budapest 1916.
- Taschenkonkordanz zur Lutherbibel*. Berlin — Altenburg 1984.
- Ujabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok s politikai és társas élet encyclopaediája*. I—VI. Pest, 1850—1855.

- Baksay Dániel 1863: *Memyei szövétnek. Vallásos olvasó- és imakönyv.* Debreczen (kiadászám nélkül: Debreczen 1896; 2. jav. kiadás Budapest 1900)
- Bullinger, Heinrich 1938: *Das Zweite Helvetische Bekenntnis / Confession Helvetica Posterior.* Zürich
- Csikly Lajos 1884: *Hít, remény és szeretet könyve. Az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmélkedések a magyar protestáns nép számára,* Budapest (3. kiadás uo. 1914; 14. kiadás Budapest é.n. [1900].
- Csikly Lajos 1900: *Az imádkozó nő. Imádságok és elmélkedések protestáns nők számára.* Budapest (4. kiadás uo. 1917)
- Dobos János 1855: *Keresztényen imák. A Házi ajtatoság növelésére, és a protestáns keresztényen felekezetek használatára írta — Czeglédi ref. Lekész.* Pest (5. kiadás Budapest 1890)
- Fördős Lajos 1852: *Buzgóság szármái melyeken a kegyes lélek istenhez emelkedik. Imádságok reformált kereszténynek számára.* Kecskemét (7. kiadás. Budapest 1894; 15. kiadás uo. 1909)
- A Magyarországi Református egyház hitvallási iratai 1992. I. A *Heidelbergi Káté* II. A *Második Helvét Hitvallás*, 5. kiadás, Budapest
- Medgyes Lajos 1859: *Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre,* Pest
- Miüller, E.F. Karl (Hrsg.) 1903: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirchen.* Leipzig
- Révész Imre 1851: *Imakönyv protestáns kereszténynek számára magános használatul.* Debreczen (13. kiadás Debreczen 1916)
- Révész Imre 1859: *Isten az én szívemnek kösziklája, és az én örökségem mindörökké! Imakönyv református kereszténynek számára magán használatul.* Debreczen 1859. (9. kiadás uo. é.n. [1907])
- Szász Károly 1855: *Buzgóság könyve. — Elmélkedések és imák protestáns nők számára.* Pest (8. kiadás Budapest 1908)
- Szenci Fördős Lajos — Szívós Mihály 1846: *Ájtatos bölgy. Elmélkedések és imák művelt protestáns bölgyek használatára.* Kecskemét (3. kiadás Pest 1867; 4. Budapest 1897)
- Szikszay György 1786: *Keresztényi tanítások és imádságok a keresztény embernek külömb-külob-féle állapati és szükségei szerint készítette, és a vélek élni akaróknak lelki hasznokra.* Po[z]sony 1786. (97. kiadás Debreczen é.n. [1918]. — a továbbiakban idézve uo. alapján, Pest 1868.)
- Tompa Mihály 1867: *Olajág. Elmélkedések, fohászok és imák. Hölgyek számára olvasó- és imakönyvül.* Pest (2. kiadás uo. 1869; [kiadászám nélkül] uo. 1871; 3. kiadás Budapest 1883; 7. uo. 1911)
- A Magyarországi Protestánssegyelet Évkönyve. Az 1871-iki pesti alakító közgyűlés naplója.* Kovács Albert (szerk.) Pest 1871.
- A Magyarországi Protestánssegyelet Évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója.* Kovács Albert (szerk.) Pest 1872.
- A Magyarországi Protestánssegyelet Évkönyve. Az 1876-iki kecskeméti negyedik közgyűlés naplója.* Laukó Károly (szerk.) Pest 1876.

Egyházi Reform 1—6. évf.: 1871—1876.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Judit 1999: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: Fazekas Csaba (szerk.) *Fiatál egyháztörténetesek írásai.* 47—56.
- Barcsa János 1910: A szociális nevelés protestáns iskoláinkban. *Protestáns Szemle* 23. (1910) 191—197.
- Benedict, Philip 1993: The Historiography of Continental Calvinism. In: Lehmann, Hartmut — Roth Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts.* Cambridge 305—326.
- Brandt, Juliane 1996a: Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn. *Südost-Forschungen* 55. (1996), 179—240.
- Brandt, Juliane 1996b: Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheitspublikationen der Jahrhundertwende. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 9. (1996) 63—111.

- Brandt, Juliane 1999a: Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der tausendjahr-Feiern der Landnahme. In: *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas* 1. 57—93.
- Brandt, Juliane 1999b [2001 — megjelenés előtt]: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn im 19. Jahrhundert: die protestantischen Kirchen. In: Schulze-Wessel, Martin (Hg.) *Kirche und Staat, Religion und Gesellschaft in Ostmitteleuropa in der Zwischenkriegszeit*. Stuttgart
- Brandt, Juliane 1999—[2000]: Szikszay utódjai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás I—II., I. *Ráday Évkönyv IX* (1999) 111—141; II. *Ráday Évkönyv X*. (2000 — megjelenés előtt).
- Brandt, Juliane 2000: Rövid fohászok. A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint. In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. A Hajnal István Kör 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai*. Esztergom, 366—386.
- Bucsay, Mihály 1977—1979: *Der Protestantismus in Ungarn 1521—1978. I—II*. Wien—Köln—Graz
- Bucsay Mihály 1985: *A protestantizmus Magyarországon*. Budapest
- Conze, Werner 1974: Arbeit. In: *Lexikon historischer Grundbegriffe I*. Stuttgart, 154—215.
- Csáky, Moritz 1985: Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn. In: Wandruszka, Adam — Urbanitsch, Peter (Hrsg.) *Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Wien, 248—331.
- Csikly Kálmán 1893: A régi szocializmusról. *Protestáns Szemle* 5. 434—457.
- Csohány János 1973: *Magyar Protestáns Egyháztörténet*. Debrecen
- van Dülmen, Richard 1980: Religionsgeschichte in der Historischen Sozialforschung. *Geschichte und Gesellschaft* 36—59.
- Fejes György 1896: A hazaszeret. *Protestáns Pap* 17. 5. 185—192.
- Fél Edit — Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest
- Fél Edit — Hofer Tamás 1972: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*. Göttingen
- Gergely Jenő 1999: Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai (XVIII—XX. század). In: Fazekas Csaba (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc 57—62.
- Gottas, Friedrich 1985: Die Protestanten in der Habsburgermonarchie. In: Wandruszka, Adam — Urbanitsch, Peter (Hrsg.) *Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Wien, 248—331.
- Graf, Friedrich Wilhelm 1993: The German Theological Sources and Protestant Church Politics. In: Lehmann, Hartmut — Roth Günther (ed.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 27—50
- von Greyerz, Kaspar 1993: Biographical Evidence on predestination, Covenant, and Special providence. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 273—282.
- Hasi, R. Po-Chia 1989: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550—1750*. London — New York
- Hutchinson, William R. — Lehmann, Hartmut (eds.) 1994: *Many Are Chosen. Divine Election and Western Nationalism*. Harrisburg
- Kalberg, Stephen 1994: *Max Weber's Comparative-Historical Sociology*. Cambridge
- Kehrer, Günter 1988: *Einführung in die Religionssoziologie*. Darmstadt
- Lehmann, Hartmut 1980: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart
- Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) 1993: *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge
- Luckmann, Thomas 1973: Einleitung. In: Bronislaw Malinowski: *Magie, Wissenschaft und Religion und andere Schriften*. Frankfurt XI—XIV.
- MacKinnon, Malcolm 1993: The Longevity of the Thesis: A Critique of the Critics. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 211—244.
- Makkai László 1952: *A magyar puritánusok harca a kapitalizmus ellen*. Budapest
- Mikler Károly 1906: *Magyar evangélikus egyházjog*. Budapest
- Molnár Attila 1994: *A „Protestáns etika” Magyarországon*. Debrecen
- Pokoly József 1905: *Az erdélyi református egyház története. IV*. Budapest
- Révész Imre 1948: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*. Budapest
- RGG 1958: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. VI.

- Schmidt, Heinrich Richard 1992: *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*. München
- Schorn-Schütte, Luise 1999: Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma. In: Bahlcke, Joachim — Strohmeyer, Arno (Hrsg.) *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart, 63—78.
- Szeremlei Sámuel 1874: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Budapest
- Szigeti Jenő 1970: Milton elveszett paradicsoma Magyarországon. *Irodalomtörténeti közlemények* 74. 2. 205—213.
- Trócsányi Berta 1944: *Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században*. Debrecen
- Weber, Max: 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest
- Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln“ und „Struktur“ bei Max Weber und Anthony Giddens. In: Mergel, Thomas — Welskopp, Thomas (Hrsg.) *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München 39—70.
- Zaret, David 1993: The Use and Abuse of Textual Data. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 245—272.
- Zoványi Jenő 1911: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest
- Zsilinszky Mihály (szerk.) 1907: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*. Budapest